

Część 1: Prace regulacyjne w miastach (druga połowa XVIII w.)

OD SASA DO

W XVIII w. podejmowano próby poprawy wyglądu miast polskich. Powoływano Komisje Brukowe, które zajmowały się pomiarami ulic i rynków, udoskonalaniem ich nawierzchni, regulacją miejskiej sieci hydrograficznej i budową ścieków. Pracom tym towarzyszyło sporządzanie wielkoskalowych map regulacyjnych ulic i kanałów, a także ogólnych map miast w granicach administracyjnych.

HENRYK BARTOSZEWICZ

W pierwszej połowie XVIII w. zmiany w układzie przestrzennym Warszawy spowodowała działalność urbanistyczna i architektoniczna Sasów, królów polskich: Augusta II i Augusta III. Wówczas nastąpił także znaczny wzrost liczby map wielkoskalowych stolicy, których autorami byli architekci i geometrzy sascy. Większość z tych map znajduje się jednak poza Polską, głównie w Dreźnie i Berlinie. Nie zachowały się natomiast prace pomiarowe i mapy wykonane przez geometrów najdłużej działającej warszawskiej Komisji Brukowej, powołanej w 1740 r., której w latach 1742-65 przewodniczył marszałek wielki koronny Franciszek Bieliński. Z lat 60. XVIII w. zachował się tylko jeden, nieco późniejszy plan autorstwa Jakuba Fontany *Projekt wyreparowania ulicy Głębokiej od Przyryнку do brzegu Wisły z 1769 r.* (AGAD, Zb. Kart. W. Ek. 32-10).

Ukoronowaniem pomiarów prowadzonych przez geometrów Komisji pod kierunkiem architekta królewskiego Jakuba Fontany było opracowanie w 1762 r. przez Pierre Ricaud de Tirregaille'a mapy całej Warszawy w skali około 1:1000. Ten 18-arkuszowy plan do roku 1944 przechowywany był w zbiorach Archiwum m.st. Warszawy. Zaginał (prawdopodobnie spłonął) w czasie powstania warszawskiego; zachował się jedynie negatyw oryginału. Dzieło Tirregaille'a

jest powszechnie znane ze sporządzonej w 1762 r. czteroarkuszowej redukcji, którą rytował Gotlob Jakob Marstaller (Marstalski) w skali około 1:6690 (AGAD, Zb. Kart. 86-17, ark. 1-4; ilustr. 1 – ark. 1).

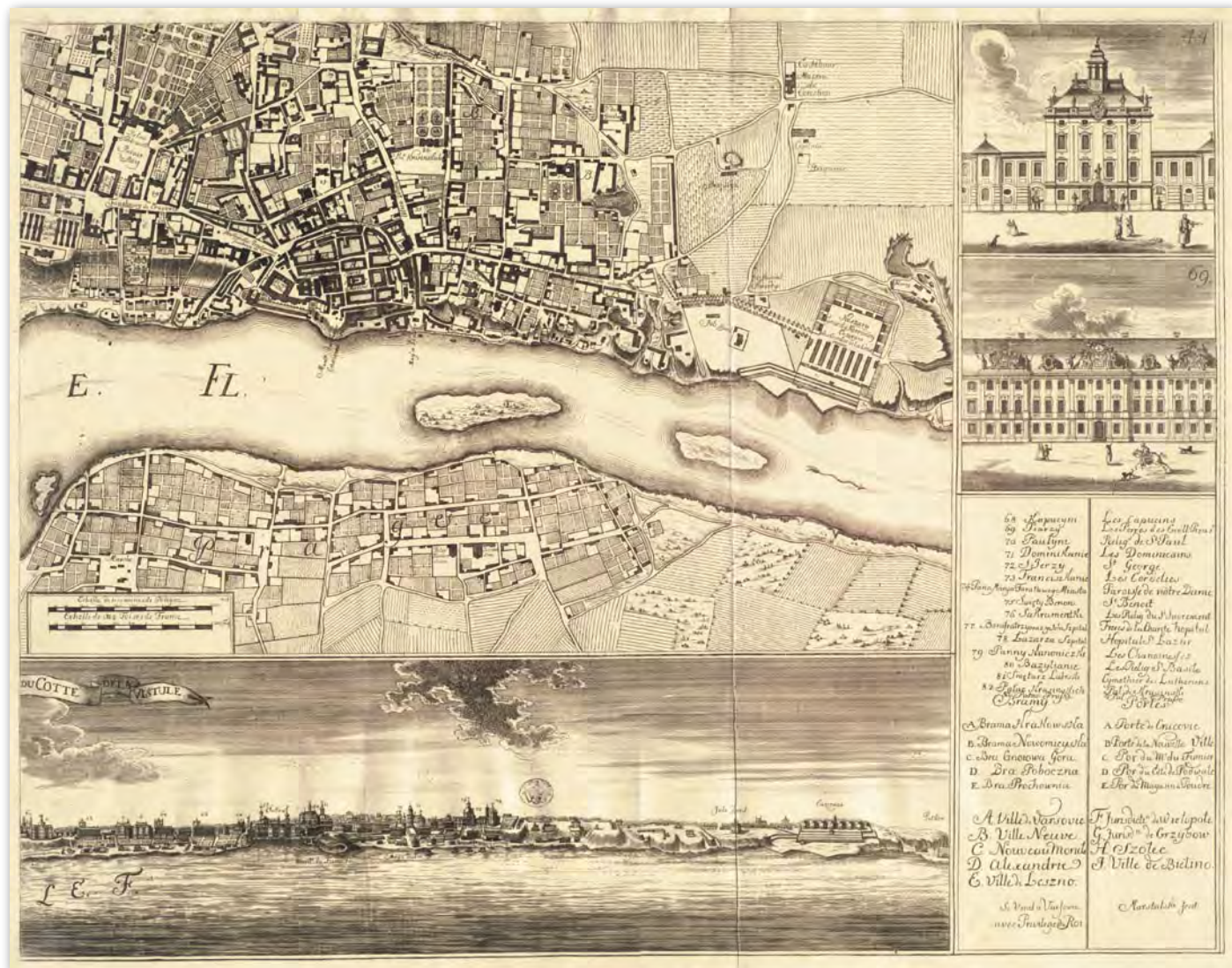
Porównane do połowy lat 60. XVIII w. prace w zakresie porządkowania miast polskich uległy zasadniczej zmianie w latach 1746-94. Sprawami finansowymi i własności gruntów w miastach miały zająć się Komisje Boni Ordinis. Pierwsze Komisje Dobrego Porządku – dla Warszawy, Wieliczki i Kamieńca Podolskiego – powołano w 1765 r. Stanowiły one ponadto władzę sądowniczą w zakresie gospodarki wewnętrznej i ustawodawczą w sprawach organizacji miejskiej. W sprawach wprowadzania w życie przepisów budowlanych współpracowały z Komisjami Brukowymi. Komisje Boni Ordinis nie zatrudniały własnych geometrów, zlecając prace pomiarowe i kartograficzne geometrom przysięgłym. Najczęściej, podobnie jak Komisje Brukowe, domagały się przedkładania map przez stronę zainteresowaną, np. przez mieszkańców ulicy, która miała być regulowana i brukowana.

W Warszawie inicjatywę i ostateczną decyzję w sprawach porządku i bezpieczeństwa miasta zachował Urząd Marszałkowski. Komisja Brukowa w stosunku do Urzędu Marszałkowskiego pełniła funkcje wykonawcze. W swoich pracach korzystała z usług geometry i architekta zatrudnionych w Urzędzie Marszałkowskim. Natomiast Komisja Boni Ordinis

zajmowała się rewizją dochodów i wydatków miejskich oraz ustalaniem praw własności gruntów i placów. Po śmierci Franciszka Bielińskiego w 1766 r. funkcję wielkiego marszałka koronnego objął Stanisław Lubomirski. W wyniku jego starań sejm uchwalił konstytucję pt. „Bruki Warszawskie”, przewidującą stałą pomoc Skarbu Koronnego w wysokości 40 000 złotych polskich rocznie dla kontynuowania prac związanych z regulacją i brukowaniem ulic oraz utrzymaniem porządku w stolicy.

W latach 1770-72 przeprowadzono prace pomiarowe związane z wytyczeniem wałów (okopu) wokół Warszawy i Pragi. Okop ten objął szerokim zasięgiem przedmieścia i na niemal półtora wieku określił granice rozwoju przestrzennego miasta. Zachowały się trzy plany, które zostały sporządzone na podstawie dokonanych wówczas pomiarów, czwarty znany jedynie z XIX-wiecznej kopii. Natomiast tytuły dwóch niezachowanych planów, wykonanych w związku z budową okopu, figurują w wykazie map, które przed 1795 r. znajdowały się w Zbiorze Geograficznym Stanisława Augusta Poniatowskiego, czyli w królewskiej kolekcji kartografików. Trzy plany z 1770 r. przechowywane obecnie w Archiwum Głównym Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie (Zbiór Popielów 363, Warszawa Ekonomiczne 864, Zb. Kart. W. Ek. 854-29; ilustr. 2) ukazują przebieg linii wałów wokół prawobrzeżnej Warszawy.

KRÓLA STASIA

1. Mapa miasta Warszawy, 1762 r., Pierre Ricaud de Tirregaille, AGAD, Zb. Kart. 86-17, ark. 1

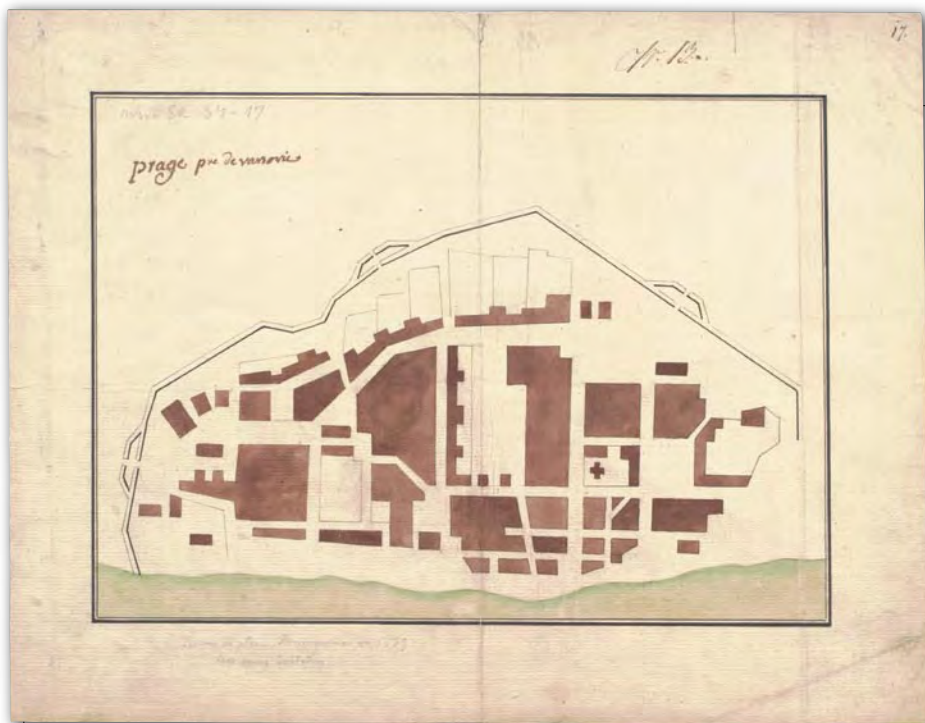
Plan okopu Pragi z 1770 r. zaginął. Natomiast w Zbiorze Kartograficznym AGAD znajduje się mapa Pragi w granicach okopu, sporządzona w latach 70. XVIII w., z naniesioną siecią ulic i oznaczoną blokowo zabudową (Zb. Kart. W. Ek. 34-17: ilustr. 3).

Na podstawie prac pomiarowych z początku lat 70. powstało wybitne dzieło kartograficzne autorstwa Antoniego Hiża i Hieronima Jędrzejowskiego *DELINEACYA Miasta Rezydencyonalnego Jego K.Mci WARSZAWY Przedmieściov*

y Całej Okolicy z Wryażeniem Rynkow, Ulic, Kociołów, Zamku, Pałaców za Szczęśliwego Panowania NAYIASNIEYSZEGO STANISŁAWA AUGUSTA KRÓLA POLSKIEGO Pod Rządem Łaski Wielkiej Koronnej STANISŁAWA LUBOMIRSKIEGO MARSZAŁKA WIELKIEGO KORONNEGO w Roku MDCCCLXXI Udziałana. Ten 12-arkuszkowy album map Warszawy został sporządzony wielobarwną techniką rękopiśmienną, akwarelą i tuszem. Składa się on z mapy ogólnej miasta i jedenastu map poszczegól-

nych części prawobrzeżnej Warszawy. W epoce stanisławowskiej znajdował się w królewskim Zbiorze Geograficznym, obecnie jest przechowywany w Gabinetcie Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego.

○ kres panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego przyniósł Warszawie wiele zmian w zakresie rozwoju przestrzennego i zabudowy. Król osobiście inspirował niektóre prace z dziedziny urbanisty-

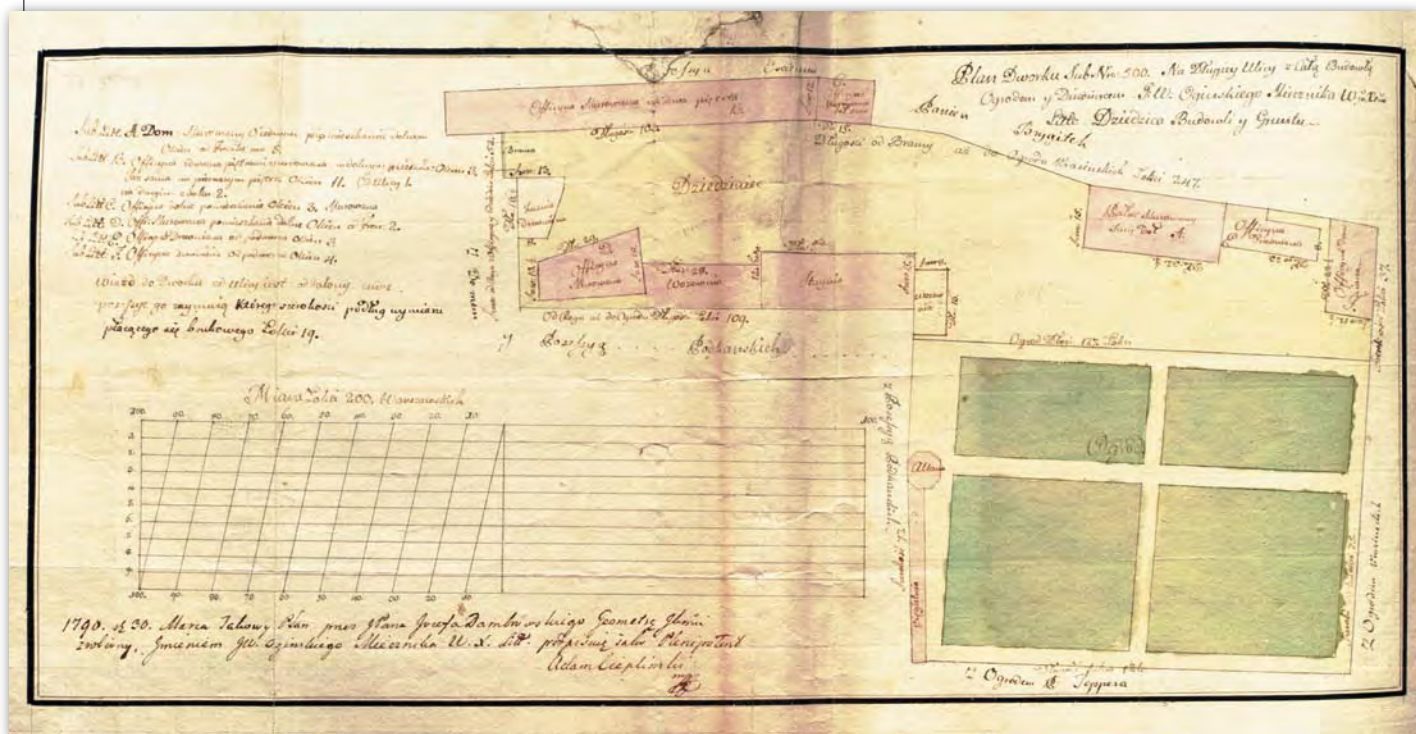
3. Mapa Pragi w granicach okopu, ok. 1775 r., AGAD, Zb. Kart. W. Ek. 34-17

ki i architektury. W latach 70. XVIII w. Warszawa uzyskała nowoczesne rozplanowanie dzielnicy południowej. Założenie to łączyło Zamek Ujazdowski z ulicami i placami usytuowanymi na zachód od niego, które utworzyły charakterystyczny układ gwiazdzysty. Oś stanisławowska, jak nazywano to założenie, stanowiła wówczas przykład nowoczesnej myśli urbanistycznej. Ponadto Stanisław August był mecenasem, miłośnikiem i kolekcjonerem kartografików, twórcą wspomnianego Zbioru Geograficznego,

w którym były przechowywane liczne mapy miast polskich (przede wszystkim Warszawy, ale także m.in. Bobra, Berdyczowa, Chocimia, Częstochowy, Dobrzyń, Gdańska, Kamieńca, Kozienic, Krakowa, Lanckorony, Lublina, Torunia, Tyńca, Wilna) oraz wielu miast europejskich. Zachowała się tylko część tego Zbioru, i to rozproszona. W zasobie AGAD w Warszawie wśród kartografików miejskich znajduje się plan Lublina z około 1783 r. oraz pięć map Warszawy i okolic z drugiej połowy XVIII w.

Ważne prace prowadziła warszawska Komisja Brukowa w okresie marszałkownictwa Michała Mniszcha. W 1784 na polecenie Komisji pomiaru wszystkich posesji dokonał architekt jurysdykcji marszałkowskiej Jakub Kubicki. Wszystkim posesjom nadano wówczas numerację. Ponowny pomiar posesji stolicy zleciła w 1790 r. magistratom Starej i Nowej Warszawy Deputacja od Stanów Rzeczypospolitej. Zachowała się znaczna liczba powstałych wtedy planów, na których zaznaczono wymiary posesji i rodzaj zabudowy. Kartografika te wraz z opisami stanowią niezwykle cenny materiał ilustrujący wzrost ludności i rozwój przestrzenny Warszawy w dobie Sejmu Czteroletniego.

Większość planów architektonicznych z tego okresu znajduje się w zbiorach Gabinetu Rycin BUW. Natomiast w zbiorach kartograficznych AGAD w zespołach „Warszawa Ekonomiczne” oraz „Deputacja od Najjaśniejszych Stanów Rzeczypospolitej do przeniesienia podatku podymnego na łokciowy” przechowywanych jest 67 planów sporządzonych w wyniku pomiaru z 1790 r. Autorem dwóch z nich jest Józef Dambrowski (Dąbrowski), na pozostałych 65 – brak jest podpisów autorów. Plany wykonane przez geometrę królewskiego Józefa Dambrowskiego należą do najbardziej interesujących,

4. Plan dworku J. W. Ogińskiego, 1790 r., Józef Dambrowski. AGAD, W. Ek., 24, s. 50

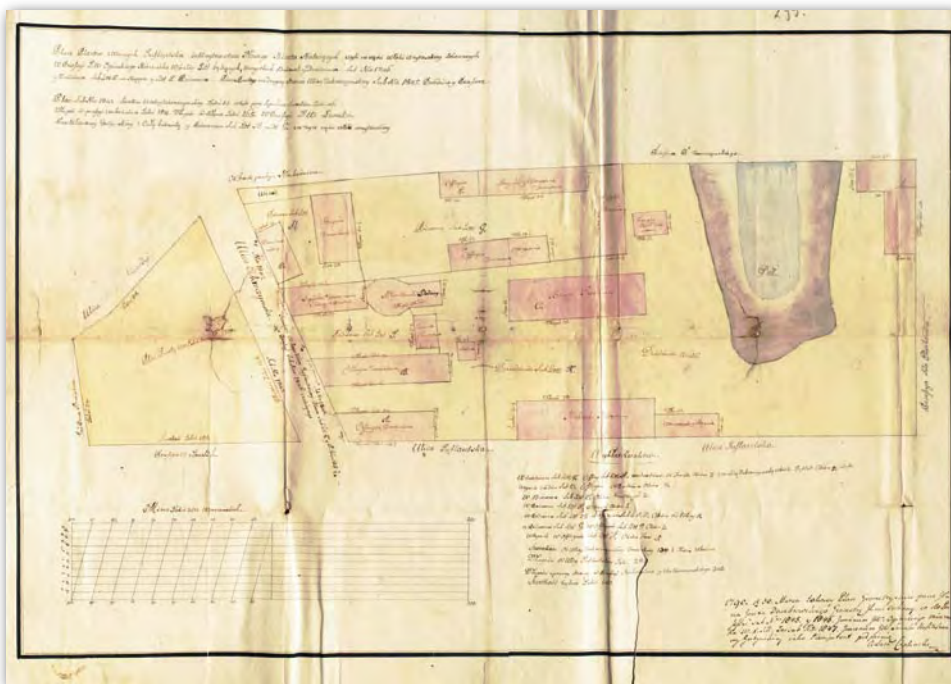
zarówno ze względu na ich przedmiot, treść, jak i technikę wykonania, precyzję rysunku oraz dokładność pomiaru. Pierwszy z nich, *Plan dworku... z całą budowlą ogrodem i dziedzińcem J. W. Ogińskiego miecznika Wielkiego Księstwa Litewskiego dziedzica budowli i gruntu...*, sporządzony został w skali około 1:490. Na planie przedstawiono sytuację zabudowań dworku położonego przy ulicy Długiej, wyróżniając budynki murowane i drewniane (AGAD, W. Ek. 24, s. 50; ilustr. 4).

Drugi to *Plan placów zwanych Inflanckie do wójtostwa Nowego Miasta należących, czyli w części włóki wójtowskiej lokalnych w posesji J. W. Ogińskiego miecznika W. Ks. Lit. będących, wszystkich budowli dziedzińca... i podwórza. Placu pustego na drugiej stronie ulicy Zakroczymskiej... dziedzica i posesora*. Wykonany w skali około 1:430, ukazuje sytuację działek ich zabudowy (wyróżniono budynki murowane; nazwami opisano browar, młyn, kuźnię i zabudowania gospodarcze) usytuowanych u zbiegu ulic Inflanckiej i Zakroczymskiej oraz Zakroczymskiej i Gwardii; sąsiednie działki (posesje) opisano nazwiskami właścicieli (AGAD, W. Ek. 26, s. 299; ilustr. 5).

Wśród zachowanych dokumentów wykonanych na podstawie pomiaru z 1790 r. dominują plany pojedynczych posesji. Nie zawsze są to nawet plany sytuacyjne, a tylko rysunki architektoniczne. Typowym przykładem jest rysunek przedstawiający rzut parteru kamienicy należącej do Jana Nepomucena Marczyńskiego, sporządzony w skali około 1:90 (AGAD, W. Ek. 23, s. 88; ilustr. 6).

Ustawodawstwo Sejmu Czteroletniego w znacznym stopniu zmieniło pozycję prawnoustrojową miast Rzeczypospolitej. Jedną z uchwał dotyczyła zniesienia jurdyk ograniczających samorządność i rozwój przestrzenny miast. W 1791 r. postanowiono także skasować Urząd Marszałkowski i Komisję Brukową. Rolę tych instytucji przejęła Komisja Policji Obojga Narodów. W krótkim okresie swego istnienia – od lipca 1791 r. do lutego 1792 r. – Komisja opracowała dokument ważny z punktu widzenia ówczesnej urbanistyki i uregulowania pozycji prawnej geometrów i budowniczych miejskich. Była to przyjęta 23 stycznia 1792 r. *Ordynacja ekonomiczna dla Komisji Policji Obojga Narodów*.

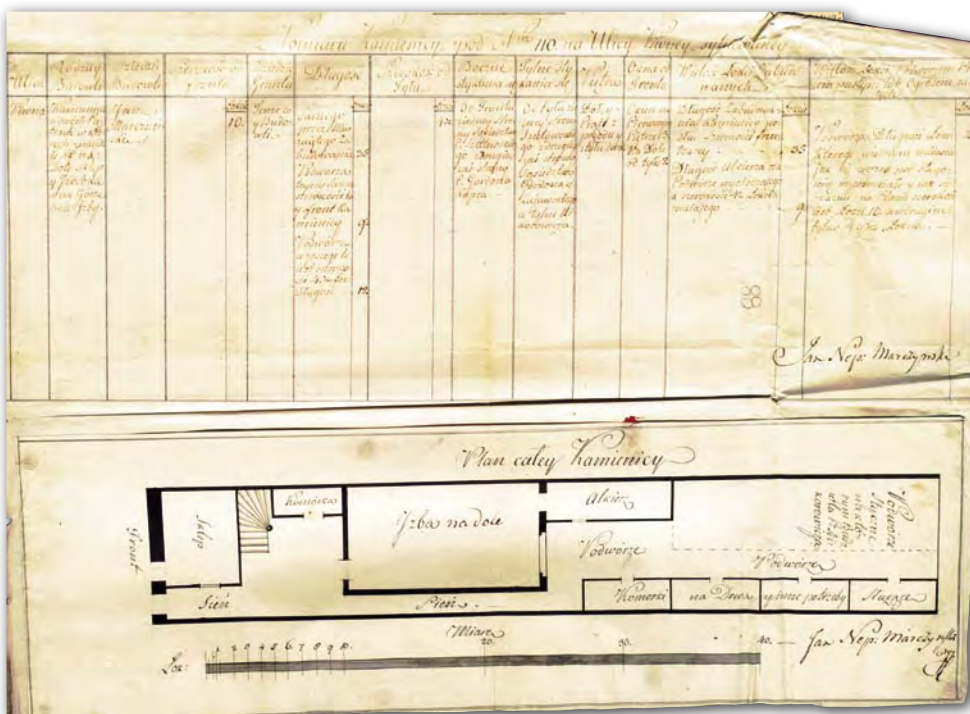
W myśl artykułu VIII Ordynacji sprawami regulacji i brukowania ulic, dba-

5. Plan placów zwanych Inflanckie, 1790 r., Józef Dambrowski, AGAD, W. Ek. 26, s. 299

nością o stan bram, mostów, tam, grobli, portów rzecznych, budynków publicznych i prywatnych, warsztatów rzemieślniczych, jatek oraz bezpieczeństwem przeciwpożarowym i innymi problemami porządkowymi zajmował się Wydział Porządku Komisji Policji. Artykuł ten precyzował zakres prac budowniczych i geometrów. Zawierał szczegółowe instrukcje w sprawie liczby zatrud-

nionych geometrów i architektów oraz określał sposoby ich wybierania. Budowniczym i geometrom powierzono nadzоровanie spraw pozostających w kompetencji Wydziału Porządku. Każde miasto, które było podzielone na cyrkuły, miało zatrudniać geometrę i budowniczego. Dwóch budowniczych i jednego geometrę miała także zatrudniać Komisja Policji. W miastach podzielonych na

6. Rysunek rzutu parteru kamienicy Jana Nepomucena Marczyńskiego, 1790 r., AGAD, W. Ek. 23, s. 88

12° Nota Przysięgi dla Geometry przy
 Roku Konwulsji Polacji
 Ję N. przysięgam Panu Obojga
 Wzręchmogaćemu w Trójcy Świę-
 tej Jedynemu, iż będąc wybranym
 za Geometrę Konwulsji Polacji O-
 bojga Narodów, teźże Konwulsji
 wiernym y podległym będę, Wzrę-
 lud Rozmiary, Wzrę Konde-
 wensye, Mappy, y iatkielolwick
 Rysunki Geometryczne, które mi
 od teźże Konwulsji polsione będą
 wiernie y pilnie odbywać exami-
 nować y Kawiadozać będę, Zgo-
 ta, wzręskie powinności y Obowią-
 zki, które są y będą przez Ord-
 nacyę y Dyspozycję Konwulsji
 Polacji dla Geometry teźże Konwul-
 sji przepisane, pilnie y gorliwie do-
 pełniać będę, nieuwodząc się żadne-
 mi względami, ani przyjaźnią, ani
 datkiem, ani gorczą, ani nienawi-
 ścią, eżak mi Boga dopomóż, y nie-
 winna Męka Syna Jego.

7. Ordynacja Ekonomiczna dla Komisji Policji Obojga Narodów, 23 stycznia 1792 r., Tekst przysięgi geometry Komisji, AGAD, AKP 209, s. 1001-1002

cyrkuły angażowanie geometrów i budowniczych powierzono magistratowi, natomiast zatwierdzanie ich nominacji, po uprzednim złożeniu egzaminu przed Zgromadzeniem Budowniczym i Mierniczym, pozostawało w gestii Komisji Policji. Geometrów i budowniczych Komisji miano wybierać z grona Zgromadzenia Budowniczych i Mierniczych. Obejmujący urząd geometry byli zobowiązani do składania przysięgi (Ordynacja Ekonomiczna dla Komisji Policji Obojga Narodów, AGAD, AKP 209, s. 1001-1002: ilustr. 7). Do ich obowiązków należało dokonywanie lustracji stanu zabudowy

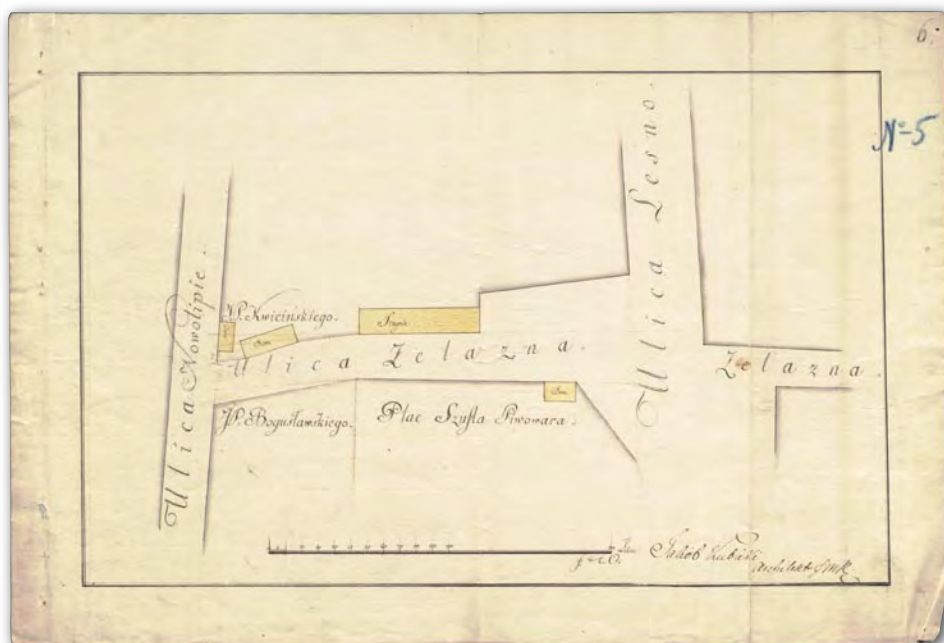
i zagospodarowania miast oraz przekazywanie informacji na ten temat Komisji Policji.

Geodeci i budowniczowie mieli także informować Komisję o potrzebie wykonywania prac w zakresie regulacji ulic, rynków, sieci hydrograficznej, budowy mostów i kanałów oraz prac urbanistycznych i architektonicznych. Jednym z ich podstawowych obowiązków było prowadzenie pomiarów oraz sporządzanie map, rysunków architektonicznych i planów nowych fabryk.

Zachowało się niewiele map i planów architektonicznych z okresu istnienia Komisji Policji Obojga Narodów. Spośród planów warszawskich przechowywanych w zbiorach AGAD tylko kilka powstało w tym czasie. Autorem dwóch z nich, sporządzonych w 1792 r., był budowniczy i architekt Komisji Policji Obojga Narodów Jakub Kubicki, który wcześniej pełnił tę funkcję w Urzędzie Marszałkowskim. Pierwszy z tych kartografików to Plan zbiegu ulic Nowy Świat i Wareckiej w skali około 1:460, na którym oznaczono podziały własnościowe, podano nazwiska właścicieli działek (posesji) oraz naniesiono projekt regulacji ulic (AGAD, Zb. Kart. W. Ek. 31-6). Drugi to Plan regulacji części ulicy Żelaznej od ulicy Nowolipie do Leszna w skali około 1:650, na którym oznaczono podziały własnościowe, podano nazwiska właścicieli działek (posesji), opisano przeznaczenie budynków (AGAD, Zb. Kart. W. Ek. 31-5: ilustr. 8).

W zbiorach kartograficznych, w zespole „Warszawa Ekonomiczne”, zachowało się kilka planów ulic i posesji autorstwa J. Kubickiego, wykonanych w 1793 r., ale w już zmienionej sytuacji prawnej i organizacyjnej instytucji władz państwowych i miejskich zajmujących się sprawami gospodarki miejskiej i porządku w miastach polskich. Konfederacja targowicka zlikwidowała Komisję Policji i powołała Urząd Marszałkowski pod nazwą Jurysdykcja Marszałkowska Najwyższej Instancji z Asesorami. Na mocy konstytucji sejmku grodzieńskiego przywrócono Urząd Marszałkowski i Komisję Brukowe. Działalność tych urzędów trwała bardzo krótko i przerwało ją powstanie kościuszkowskie. W latach 1792-95 sprawy miast w Rzeczypospolitej Obojga Narodów ponownie zeszyły na dalszy plan. Trzeci rozbiór Polski i utrata niepodległości spowodowały, że miasta polskie od tego momentu podlegały prawu i polityce miejskiej państw zaborczych. Miasta polskie – jako położone na terenach peryferyjnych Rosji, Prus i Austrii – nie były przedmiotem szczególnego zainteresowania władz tych krajów. Wiele z nich, w tym między innymi Warszawa, znalazło się w roli miast nadgranicznych, w których zaborcy lokowali garnizony wojskowe i projektowali budowle forteczne, mniej zajmując się ich rozwojem przestrzennym i urbanistycznym.

HENRYK BARTOSZEWICZ

8. Plan regulacji części ulicy Żelaznej, 1792 r., AGAD, Zb. Kart. W. Ek. 31-5